

MUZEUL JUDEȚEAN ARGHEȘ

ARGESIS

Studii și comunicări

Seria Istorie

XII

PITEȘTI

2003

MANIFESTĂRILE ȘI EFECTELE EPIDEMIILOR
DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA

RADU ȘTEFAN VERGATTI*

Problema epidemiilor, a manifestării și efectelor lor, i-a frământat, îi frământă și-i va frământa pe oameni deoarece nu a fost rezolvată. Dovadă în acest sens este imposibilitatea de a se găsi o definiție și o soluție salutară pentru cea mai ucigătoare dintre epidemii - ciurma¹ - și, mai recent, a incapacității de a se opri manifestarea celui mai recent flagel - SARS (sindrom acut respirator sever)².

În cazul de față mi-am propus să discut ce s-a întâmplat în secolul al XVII-lea, în Țara Românească din punctul de vedere al epidemiilor.

Teritoriul Țării Românești a rămas neschimbat în tot lungul secolului al XVII-lea. Se poate afirma chiar că a avut aceeași întindere din veacul al XV-lea până în ultima parte a celui de-al XIX-lea. Dacă în unele momente istorice i s-au adăugat feude sau domenii mănăstirești din Transilvania - cum a fost cazul mănăstirii Sâmbăta în anii domniei lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714) - acestea nu au modificat dimensiunea spațiului locuit de poporul român.

M-am oprit asupra secolului al XVII-lea, deoarece pentru anii cuprinși în el sunt cele mai numeroase date referitoare la epidemii. Am înțeles și înțeleg prin secolul al XVII-lea perioada istorică atribuită lui. Ca urmare, încadrez acest veac între limitele cronologice cuprinse între două evenimente semnificative pentru istoria României: asasinarea domnului Mihai vodă Viteazul (1601) și instaurarea domniilor fanariote (1716)³. În consecință, înlătur din discuție încadrarea veacului între limitele pur matematice (1601 - 1700)⁴, care ar rupe domnia lui Constantin vodă Brâncoveanu și ar duce la imposibilitatea înțelegerii dinamicii istorice.

În lungul secolului al XVII-lea istoric populația Țării Românești a evoluat în

* Universitatea „Valahia”, Târgoviște.

¹ Cf. dr. Jemi-Noel Biraben, *L'Homme et la peste en France et dans les pays européens méditerranéens*, vol. I. Paris-La Haye, 1975, p. 50 și urm.; Fernand Braudel, *Les structures du quotidien*, vol. I, *Le possible et l'impossible*, Paris, 1979, p. 61 și urm.

² Cf. Michael D. Lemonick, *Should we be Scared?*, în „Time”, April 14, 2003, p. 54-57; Sarah Schaefer, Fred Guterl, *How to make a Virus*, în „Newsweek”, The International Newsmagazine, April 21, 2003, p. 52-54.

³ Aceeași discuție am prezentat-o în comunicarea *Populația și confesiunile din orașul Câmpulung Muscel în secolul al XVII-lea în scrierile călătorilor străini*, la Sesiunea de Comunicări Științifice a Muzeului Municipal Câmpulung, 17 octombrie 2003.

⁴ În acest mod încadrează veacul al XVII-lea Paul Cernovodeanu, Paul Binder, *Cavalerii Apocalipsului. Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993, p. 76-120.

mod sinuos dar totuși, în final, a progresat. La începutul secolului al XVII-lea, în 1601-1602, în Țara Românească erau 2.100 sate, fiecare având, în medie, 50 case. La finele perioadei, în jurul anului 1715, existau circa 2.800 sate, cu o medie de 100 case fiecare⁵. Un calcul simplu, folosindu-se indicii normali din demografia istorică, demonstrează că la începutul perioadei erau în Țara Românească 525.000 oameni în mediul rural și 10.000 în mediul urban, iar la finele ei viețuiau pe același pământ 700.000 suflete în sate și 12.000 în orașe.

O comparație cu sporul demografic din Europa Occidentală exclusiv zona Mediteraneană, arată că ritmul de creștere al populației în Țara Românească a fost ceva mai lent⁶. În Europa Occidentală ritmul a fost de circa 70%⁷, în timp ce în Țara Românească s-a limitat la 33,33%.

Cauzele care au determinat ritmul mai lent în evoluția populației au fost complexe: invaziile ale armatelor străine, războaiele, calamități naturale, venirea norilor de insecte destructive, epidemiile. Ultimele au avut rolul cel mai nociv pentru viețile umane. Dintre epidemii este pomenită una singulară: ciuma. Sub acest nume generic sunt cuprinse toate epidemiile care au vagabondat în Țara Românească în secolul al XVII-lea. Situația nu a fost singulară. Ea a existat în toată Europa Apuseană și în China⁸. Nici acolo noțiunile de terminologie medicală nu erau clare. În consecință, voi întrebuința pentru epidemii termenul generic de ciumă, iar când voi avea posibilitatea voi face deosebiri între epidemii.

La 13 septembrie 1603 demnitarul polon Jan Potocki i-a scris regelui său Zygmunt al III-lea Vasa (1587-1632) că ciuma, după ce s-a plimbat prin Moldova, a ajuns în Țara Românească unde a făcut numeroase victime⁹. El a fost confirmat de un hrisov tardiv din anul 1647. Gramăticul a scris că în zilele domniei lui Radu Șerban (1601; 1602 -1611) „s-a întâmplat moarte lui Pârveu, și mamei lui, Neacșa, și mătușii sale, Stana și cu trei fii ai lui de ciumă”¹⁰.

Condițiile de manifestare a epidemiei, de altfel ca și ale celorlalte, au fost propice deoarece atunci în Țara Românească era o populație slăbită de foamete. Ea era înfometată în urma invaziilor pustiitoare ale turco-tătarilor care au cucerit localitățile românești după asasinarea lui Mihai vodă Viteazul, în timpul domniilor slabi care i-au urmat.

Ele au fost concomitente cu alte răutăți care s-au abătut asupra ogoarelor și pădurilor: invaziile norilor de lăcuste, de cărăbuși și ale hoardelor de șobolani și alte rozătoare.

Un alt hrisov atestă o nouă manifestare a epidemiei. La 12 martie 1637 un oarecare Nedelcu a dat cumnatului său Gligorie un pogon de vie în dealul Săsenilor (Buzău) unde, în casa fratelui său Tudor, s-a îngrijii și s-a ocupat de înmormântarea

⁵ Cf. Lia Lehr, *Factori determinanți în evoluția demografică a Țării Românești în secolul al XVII-lea*, în „SMIM”, 7, 1974, p. 163-164; Louis Roman, Radu Ștefan Vergatti, *Studii de demografie istorică românească*, București, 2002, p. 25-30.

⁶ Cf. Pierre Chaunu, *La civilisation de l'Europe des Lumières*, vol. I, Paris, 1971, p. 65 și urm.; F. Braudel, *op. cit.*, p. 22 și urm.

⁷ Cf. P. Chaunu, *op. cit.*, p. 63 și urm.

⁸ Cf. F. Braudel, *op. cit.*, p. 81 și urm.

⁹ Cf. Hurmuzaki, *Documente privind istoria românilor*, Supl. II, vol. II, doc. CXLIX, p. 298.

¹⁰ Cf. L. Lehr, *op. cit.*, p. 189.

soției fratelui său și a copiilor ei care au murit de ciumă¹¹.

Câțiva ani mai apoi, între 1658-1664, a fost pomenită o manifestare cumplită a epidemiilor în Țara Românească. Aceasta a fost vizitată din nou de ciumă, sosită în bagajele armatelor prădalnice a turco-tătarilor care trebuiau să înăbușe răscoala condusă de domnul Mihnea al III-lea Mihail Radu (1658-1659)¹². Călugărul misionar minorit conventual Gabriel Tomasij a înregistrat că, în condițiile existenței unei populații slăbite de foamete, în 1658, a reapărut ciuma. Ca urmare în orașul Câmpulung Muscel au mai rămas 48 case de catolici. Numărul de case nu impresionează. În întreg secolul al XVII-lea în orașul muscelian au fost înjur de 40 case de catolici. Izbitoare este afirmația că acolo mai trăiau foarte puțini catolici, deoarece mulți muriseră de ciumă¹³. Misionarul catolic era îngrijorat deoarece astfel scădea atât posibilitatea bisericii de a aduna bani, precum și forța de muncă din întreaga Țară Românească.

Molima de atunci a fost atât de puternică, încât s-a imprimat în memoria colectivă, de unde a fost preluată de cronicarii locali. Astfel, în cronică anonimului cantacuzin s-a păstrat următoarea relatare: „Văzând Dumnezeu atâta nebuni ce făcuse rumâni și cum nu să mai întorc să-și plângă păcatele și să facă pocăință, nu se mai putu răbda, ce trimise judecată și caznă, întâi, robia, a doaoa ciuma 3 ani, a treia fomete mare în 2 ani, a patra multe boale și nevoi grele și în tot chipul bube...„Iar Dumnezeu au secerat de tot felul de oameni, iar ca la ceata dorobanților, nici, la unii. Ales la 2 orașă, Târgoviștea și, Bucureștii, făcându-se moarte nespūsă. Că, adevăr, la aceste 2 târguri era spurcăciuni multe de voe și asemănară Sodomului și Gomorului...”¹⁴.

La rândul său, cronicarul partidei boierești adverse, Radu Popescu, a redat același eveniment cu vorbe proprii: „pe aceea vreme fiind multe răzmirițe de oști, s-au făcut foamete mare în țară și pentru că se mâniașe Dumnezeu pe rumâni de atâtea, nebunii, și morți ce făcuse, au trimis și ciumă de murea foarte rău”¹⁵. Și în documentele vremii, într-un limbaj mai sec, s-au înregistrat efectele ciumei provocatoare de moarte, foamete și antropofagie¹⁶. La 10/20 septembrie 1661 bailul venețian Ballarino îi scria dogelui, pentru a-l informa, că Țara Românească și Moldova erau atât de pustiite de ciumă, încât bărcile destinate transportării de alimente către Constantinopol, ce coborau pe Dunăre către Marea Neagră, au fost oprite la hotare din cauza morții barcagiilor și a stăpânilor lor¹⁷.

Interesul a fost atât de mare pentru venețieni deoarece pe de o parte erau interesați în aprovizionarea cu alimente a Istanbulului, pe de alta datorită faptului că

¹¹ Idem, p. 190.

¹² Până în momentul de față, consider că cea mai bună lucrare despre acest voievod rămâne Al. Ciorănescu, *Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu) 1658-1659*, București, 1936, passim.

¹³ Cf. *Călători străini despre țările române*, col. publ. de M. Holbau, M. M. Alexandrescu - Dersca Bulgaru, P. Cernovodeanu, vol. VII, București, 1980, p. 129.

¹⁴ *Istoria Țării Românești. 1290-1692. Letopiseșul Cantacuzinesc*, publ. de Constant Grecescu, București, 1960, p. 147.

¹⁵ Cf. *Radu Popescu vornicul. Istoriile domniilor Țării Românești*, publ. de Constant Grecescu, București, 1963, p. 126.

¹⁶ Cf. L. Lehr, *op. cit.*, p. 172-173; Gh. I. Georgescu, *Foametea din 1660 în Țara Românească*, în „RIR”, 16, 1946, fasc. 4, p. 357; I. C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Cantacuzino*, București, 1919, p. 56, doc. 192.

¹⁷ Cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. V/2, doc. CXXXIV, p. 87; Radu Popescu, *op. cit.*, p. 128.

epidemia din Țara Românească putea circula spre vest în valuri care amenințau din nou Europa Occidentală. În acest sens, nu cred că trebuie să se omită că în anul 1660 ciuma venită din Țara Românească a poposit un timp în Țara Bârsei unde l-a ucis pe judele Brașovului¹⁸. În continuare a pătruns în Europa Occidentală, manifestarea ei violentă fiind impresionantă prin apariția în 1664-1665, la Londra, a „mării ciume”¹⁹.

Puțini ani mai târziu, între 1675-1678, a izbucnit din nou flagelul „morții negre”. Radu Popescu în cronică sa a inserat că „aicea în țară erau lăsați caimacami Stan vornicul, Radul Crețulescu, Vlcul visitier, cărei fungind den loc în loc de frica ciumii (că într-acea vară era în toată țara), i-au găsit Hrizea vistier pa caimacamii(...) Iar despre toamnă viind și Duca vodă de la oaste, necutezând să meargă la București pentru ciumă, s-au dus la Cocorăști; acolo până la Bobotează au șăzut; decii s-au dus la București, că se potolise ciuma”²⁰.

Stolnicul Constantin Cantacuzino a înregistrat evenimentele, arătând că la 12 septembrie 1677 „zidiam și lucrăm la mănăstire”²¹ de boala ciumei și murind și den zidari, unul, noi apoi, dând loc urgii, am fugit de acolo la 16 ale lui septembrie...²²

Într-un hrisov din 7 mai 1678 grămaticul a inserat o întâmplare tipică pentru reacția oamenilor din secolul în fața ciumei: Stanciu și Crăciun, fiii lui Stan din Bănulești (Buzău), și-au vândut partea lor de ocină lui Tudor logofăt pe 10 taleri „pentru că la nevoia noastră și la lipsa noastră el ni-au căutat. Iar feciorii noștri, au văzut că slăbim și ni ajunge boala de ciumă ni-au nepustitu să ne mănțe căinii și au fugit”²³.

Este o situație plină de tragism: copiii înspăimântați nu s-au mulțumit cu simpla alungare a părinților bolnavi, ci au mers până la exterminarea acestora, asmuțind câinii asupra lor...

Ambasadorul venețian la Viena, Francesco Michele, îl informa pe doge la 1 decembrie 1648 că în Țara Românească și în Transilvania apăruse ciuma²⁴. Probabil efectele ei erau devastatoare dacă, prin sistemul de comunicare de la gură la ureche, se transmisese rapid și exact consecința manifestării molimeii. Epistola solului din capitala Imperiului habsburgic arată că exista un sistem de observație și supraveghere în legătură cu manifestările epidemiilor care puteau provoca mult rău.

În ultimii ani ai domniei lui Șerban Cantacuzino (1678-1688), între 1684-1686 și apoi, în primii ani ai domniei nepotului său Constantin Brâncoveanu, între 1691-1692, ciuma s-a manifestat din nou năpraznic, în Țara Românească. Ea a fost, probabil, un „dar” al armatelor turco-tătare. Acestea au străbătut și ocupat temporar pământul românesc în primul rând în urma eșecului suferit la Viena (11-12 septembrie 1683)²⁵ în al doilea rând după ce înfrânseseră armatele generalului imperial Donat Heissler.

¹⁸ Cf. Paul Binder, *Ciuma în secolul al XVII-lea*, p. 56.

¹⁹ Cf. Daniel Defoe, *Journal de l'année de la peste*, trad. în lb. franceză de J. Aynard, Paris, 1943, passim.

²⁰ Cf. Radu Popescu, *op. cit.*, p. 163.

²¹ Se referă, probabil, la mănăstirea de pe Mostiștea, ctitorită în parte de stolnic.

²² Cf. L. Lehr, *op. cit.*, p. 191.

²³ Idem, p. 111.

²⁴ Cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. IX/1, doc. CCCCXV, p. 289.

²⁵ Pentru eșecul otomanilor la asediul Vienei, v. R. Șt. Ciobanu (Vergatti), *Puncte de vedere asupra participării lui Șerban vodă Cantacuzino la asediul Vienei (1683)*, în *România și asediul Vienei, 1683. Culegere de studii*, București, 1983, p. 25-34; Mircea Soreanu, *Marii viziri Köprülü (1656-1710)*, București, 2002, p. 158-165.

Tot în anii domniei lui Brâncoveanu, între 1697-1698, ciuma s-a manifestat de mai multe ori cu violență. Cronicarul Radu Greceanu a consemnat că domnul Constantin Brâncoveanu a stat cu „domnia în Târgoviște de la 9 zile ale lui dechemvrie... 1697... de vreme ce încă nu se potolise boala ciumei ce era atunci în București”²⁶.

Un document din 3 aprilie 1698 confirmă cele scrise de cronicar. Popa Atanasie din Râmnic vindea episcopiei din acel oraș o ocină și o „viișoară la Olteni” pe 100 taleri, din care 20 au fost datorăți pomenii a șapte persoane, deoarece se întâmplase „unchiului său Tănase diaconul și fratelui acestuia și toată casei moarte năpraznică de ciumă de au murit toți de n-au rămas nime dintr-înșii, fără de cât o copilă mică”²⁷.

Un staroste de negustori, Șerban, într-o însemnare pe un manuscris religios, a consemnat că din anul 1705, în Țara Românească, a izbucnit din nou ciuma. Ea a ținut toată vara și toată iarna și a pierit „mult norod de ciuma”²⁸.

După acesta, amintitul cronicar Radu Greceanu a consemnat că în anul 1706 a revenit hoinara ciumă. Constantin Brâncoveanu a sosit la București, în ziua de 25 mai 1706. A stat puțin timp în capitala țării, căci a izbucnit o nouă molimă... „iar pentru frica aceea a bolii, mai de timpuriu din București s-au rădicat și sosită la Mogoșoaia, satul Mării Sale, mergând și zăbovindu-se câteva zile... a mers la Târgoviște la iunie 25...”. Domnul a stat acolo întreaga toamnă, temându-se de ciumă „dă vreme ce în București se înmulțise boala ciumii și împrejurul orașului”. Brâncoveanu a rămas la Târgoviște până la 1 martie 1707 când „s-au curățit de istov smolirea boalei. Abia atunci au purces... la satele Mării Sale Potlogi, Mogoșoaia” și „la martie 5 zile” a revenit la scaunul din București²⁹.

Hrisovul din 22 martie 1707 arată cum mama decedatului Dumitrache calfa cerea despăgubiri de la Gheorghe, vătaful de brașoveni pentru prăvălia fiului său care îi fusese încredințată în București în timpul molimeii de ciumă³⁰. Este o confirmare clară a manifestării epidemiei și a pieirii unei părți a orașenilor.

Ciuma s-a reîntors în 1708. Din nou, Radu Greceanu, care ținea un fel de jurnal al faptelor domnului, a însemnat că la 5 mai 1708 „întâmplându-se boala ciumii a se înmulți în București, nimic n-au mai zăbovit”. Brâncoveanu a plecat în satul Mogoșoaia, de acolo la Potlogi, „apoi la scaunul Târgoviștii...” unde a ajuns în mai 14 (1708)³¹. La câteva luni mai târziu, la 14 septembrie 1708, János Pápai, solul principelui transilvan Rákóczi a notat în Jurnalul său că la Giurgiu băntuia o ciumă puternică. Ea a ucis, în câteva zile, șase mii de oameni³², cifră desigur exagerată.

Domnul Țării Românești a putut să revină în București abia la 19 noiembrie 1709, când nu a mai fost nici un pericol pentru el și familia sa. Până la sfârșitul domniei lui Constantin vodă Brâncoveanu (15 august 1714), nu au mai fost atacuri notabile ale molimeii. Dacă au apărut, au fost izolate, de mici proporții, neremarcându-se în

²⁶ Cf. Radu Logofătul Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688-1714)*, publ. de Aurora Ilieș, București, 1970, p. 122.

²⁷ Cf. L. Lehr, *op. cit.*, p. 176.

²⁸ Cf. Ilie Corfuz, *Însemnări de demult*, Iași, 1975, p. 171.

²⁹ Cf. Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 158, 160-161.

³⁰ Cf. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. XV/2, doc. MMDCCCLVI, p. 1516.

³¹ Cf. Radu Greceanu, *op. cit.*, p. 169.

³² Cf. *Călători...*, col. cit., vol. VIII, București, 1983, p. 232.

documente sau în cronici, căci autorii lor erau preocupați în acele momente de alte evenimente care frământau Sud Estul Europei.

În anul 1716, în luna octombrie, când trupele Imperiului Habsburgic au pătruns în țară pentru a-l aresta pe domnul fanariot Nicolae Mavrocordat, au găsit o populație din nou lovită de ciumă³³. Dar cum, în cazul de față, m-am oprit cu discuția în momentul instaurării domniilor fanariote, las tratarea molimelor din secolul al XVIII-lea în sarcina viitorului.

Pot conchide acum:

În Țara Românească întreg secolul al XVII-lea, secolul istoric, a fost bântuit de flagelul ciumei. Datorită sărăciei izvoarelor nu am putut stabili o periodicitate a manifestării epidemiilor.

Izvoarele au permis numai înregistrarea manifestării molimei.

Nu s-a putut și nu se poate face o estimare a pierderilor cantitative din rândurile populației. Excepție face însemnarea solului János Pápai, care a notat pieirea șase mii oameni în Giurgiu, în anul 1708. Cifra - neîndoielnic - este exagerată dacă se ține seama de proporțiile orașului, de raportarea lui la alte orașe ale Țării Românești.

Modul de apărare al oamenilor, de altfel ca în toată Europa, a fost fuga din fața ciumei și instituirea carantinelor. Ca urmare, una din cauzele bejeniei în Evul Mediu trebuie căutată în manifestarea epidemiilor, nu după cum au susținut istoricii marxști în exclusiv teama de măsurile domniei, ale bisericii și ale boierilor.

Ciuma a lovit mai ales orașele, unde erau mari aglomerări de populație, așa cum a fost cazul Bucureștilor.

³³ C f. Hurmuzaki, *op. cit.*, vol. VI, doc. XC. p. 162.